

UOT631.44.+4

**LƏNKƏRAN FİZİKİ-COĞRAFI VİLAYƏTİNİN MEŞƏ
EKOSİSTEMLƏRİNİN ANTROPOGEN TRANSFORMASIYASI**

M.Y.XƏLİLOV, N.Ə. ƏLİYEVƏ

*Azərbaycan MEA akad. H.Ə.Əliyev adına Coğrafiya İnstitutu,
Bakı Dövlət Universiteti
mahmud_khalil@rambler.ru*

Məqalədə Lənkəran fiziki-coğrafi vilayətinin təbii meşə qurşaqlarında yayılan meşə ekosistemlərinin müasir vəziyyəti, onların antropogen transformasiyasının səbəbləri, istiqamətləri və intensivliyi verilir.

Açar sözlər: bioloji müxtəliflik, meşə ekosistemləri, deqradasiya, şiblək

Lənkəran fiziki-coğrafi vilayətinin spesifik rütubətli iqlim və ərazisinin buzlaşmaya məruz qalmaması burada bir çox istisevər qədim relikt və endem ağac və kol növlərindən ibarət meşəliklərin qalmasına imkan yaratmışdır. Regionun nadir meşələri dendroflorasının zənginliyinə görə Qafqazda xüsusi yer tutaraq, özündə 150-yə qədər ağac və kol növləri cəmləşdirir, onların 36-si endem növlər olub, çoxusu Azərbaycanın Qırmızı Kitabına salınmışdır.

Lənkəran təbii vilayətinin üçüncü dövrə aid olan ağac və kol cinslərindən ipək, yaxud lənkəran akasiyasını, dəmirağacı, hirkan azatağacını, şabalıdyarpaq palıdı, məxməri ağcaqayını, hirkan şümşadını, ürəkyparpaq qızılağacı, hirkan əncirini və s. göstərmək olar.

Regionda meşələrin sahəsi 150 min ha təşkil edir. Lakin uzunmüddətli antropogen amillərin (meşəsizləşdirmə, meşədə hədsiz mal-qaranın otarılması, ağacların qanunsuz kəsilməsi və s.) təsiri nəticəsində relikt meşələr azalır, onların bioloji müxtəliflikləri deqradasiyaya uğrayır (kasadlaşır) və ya məhv edilir, ayrı-ayrı qiymətli növlər sıradan çıxır, təbii meşə sahələri antropogen ekosistemlərlə (aqrosenozlar, sitrus bağları və s.), müxtəlif təbii-antropogen qruplaşmalarla (törəmə tipli şibləklər, bozqır və çəmən qruplaşmaları) ilə əvəz olunur, dağlıq ərazinin və çayların hidroloji rejimi pozulur, meşələrin qoruyucu funksiyası və rekreasiya əhəmiyyəti azalır.

Lənkəran fiziki-coğrafi vilayətinin meşə örtüyü A.A.Qrosheym (1926), L.İ. Prilipko (1954), İ.S. Səfərov (1979) və digər tədqiqatçılar tərəfindən öyrənilmişdir. Onlar Talışın meşə örtüyündə düzən, aşağı (50-600 m), orta (600-1200) və yuxarı (1200--m-dən yüksək) dağ-meşə qurşağı ayırmışlar.

Talış meşələri yerləşdiyi relyefə görə iki yerə bölünür: düzən və dağ meşələri. Dağ meşələri ümumi meşə fondunun 98%-ni təşkil edir, bu meşələrin 74%-i 21⁰-dən çox meyilli olan yamaclarda yayılmışdır.

Dağlıq ərazidə meşə örtüyü müəyyən şaquli zonallıq üzrə yayılmışdır.

Aşağı dağ-meşə qurşağında (600 myüksəkliyə qədər) şabalıdyarpaq palıd, dəmirağac və azatağac üstünlük təşkil edən meşəliklər yayılmışdır, tərkibinə ipək akasiya, hirkan ənciri və yalanqoz da daxil olur. Dağın yuxarı və sirt hissəsində əsasən vələs, palıd, dərələrdə dəmirağac və vələs-dəmirağac meşəlikləri bitir.

Orta dağ-meşə qurşağında (600-1200 m yüksəklikdə) yamacın bütün baxarlarında və sirt hissəsində sırf fıstıq və vələs-fıstıq meşələri bitir.

Dağ dərələrində çökəkliklərdə məxməri ağcaqayın, vələs, qarağac, ürəkarpacaq qızılağacdən ibarət qarışıq meşəliklər yayılmışdır.

Çay dərələrində dəmirağac meşələri, çayboyu isə yalanqoz-qızılağac meşələri üstünlük təşkil edir. Astara və Lənkəran meşə təsərrüfatları ərazisində dağ dərələrində əsasən qoz ağacları bitir. Yuxarı dağ-meşə qurşağında (1200-1800 m) bu meşələri çəmənələr və bozqırlar əvəz edir. Bu çəmənliklər və bozqırlar əsasən törəmə tipli olub meşəsizləşdirilmiş ərazilərdə yaranmışdır.

Şabalıdyarpaq palıd meşələri. Şabalıdyarpaq palıd (*Quercus castaneifolia*) hirkan mənşəli üçüncü dövr florasının qədim relikti sayılır. Talış meşələrinin əsas edifikator ağac növüdür.

Şabalıdyarpaq palıd meşələri Lənkəran-Astara zonasında geniş areala malik olub düzən zonadan başlayıb yuxarı dağ-meşə qurşağına qədər yayılmışdır. Regionda sahəsi 62 min ha olub ümumi meşə ilə örtülü sahənin 41%-ni təşkil edir.

Talışın düzən ərazisində şabalıdyarpaq palıd meşəsi çox cüzi sahədə Hirkan qoruğunda qalmışdır. Bu meşənin tərkibinə göyrüş, qarağac, azatağac və vələs daxil olur. Meşəliyin 2-ci yarusunu dəmirağac, 3-cü yarusunu isə əsasən yemişan, tək-tək alça, əzgil, itburnu, bəzən cır heyva və bigövər tutur. Talışın dağlıq hissəsində şabalıdyarpaq palıd meşələri əsasən yamacların cənub cəhətlərini və suayırıcı hissələrini tutur. Aşağı dağ-meşə qurşağında bu meşələrin tərkibinə dəmirağac, ipək akasiyası, azatağac, vələs, orta dağ-meşə qurşağında yalnız azatağac və vələs qarışır. Yamacların çökək hissələrində qarışıq vələs-palıd meşəsi bitir.

Xanbulaqçay su anbarı ətrafında şabalıdyarpaq palıd meşəsi

Yuxarı dağ-meşə qurşağında şabalıdyarpaq palıd, iberiya palıdı və şərç palıdı ilə bir yerdə bitir (Belə meşəlik yalnız Viləşçayın yuxarı axını

yamacında çox kiçik sahədə qalmışdır (Yardımlı rayonu).

Şabalıdyarpaq palıd məlum olduğu kimi yüksək gövdəli məhsuldar ağaclıqlar yaradır. Lakin hazırda bu meşələrin, demək olar ki, əksər sahələri insanın mənfi təsərrüfat fəaliyyətinin təsiri nəticəsində bu və ya digər dərəcədə pozulmuş, digər ağac cinsləri və ya müxtəlif kol qruplaşmaları ilə əvəz olunmaq mərhələsindədir.

Talışın dağətəyi və aşağı dağ-meşə qurşağında insan tərəfindən pozulmamış qarışıq palıd - dəmirağacı meşələrinə təsadüf etmək çətindir. İkiyaruslu palıd-dəmirağac meşələrində uzun müddət mal-qara otarılması və ağacların özbaşına (qanunsuz) kəsilməsi aşağı mərtəbənin "qələbəsi" ilə nəticələnir, yəni pöhrədən törəmiş təmiz dəmirağac meşəliyi yaranır, palıd isə sıradan çıxır. Bu prosesi dəmirağacın vegetativ üsulla intensiv artması qabiliyyəti ilə izah etmək olar.

Dəmirağac kəsilərkən kötүkdən çoxlu pöhrə verir, o, həm də kök pöhrələrilə (bicləri) intensiv çoxalır. Bir hektar pöhrə mənşəli dəmirağac meşəsində kök və kötүkdən törəmiş yeniyetmələrin sayı 60-200 min ədədə çatır. Bu pöhrələr sürətlə boy ataraq digər ağac cinslərinin yeniyetmələrini kölgəsi altında sıxışdıraraq sıradan çıxarır. Qədim dövrün bu ağac cinsi budağı torpaqla təmasda olduğu hissədən də kök verməyə başlayır.

Talışın mərkəzi rayonları (Lerik, Yardımlı) ərazisində orta və yuxarı dağ-meşə qurşaqlarında, dəniz səviyyəsindən 600-1300 (1500) m yüksəklikdə kənd təsərrüfatı istifadəsindən çıxmış və şiddətli dərəcədə eroziya prosesinə məruz qalmış yamacları əsasən kollaşmış azatağacın üstünlüyü ilə kolluqlar tutur. Bu kolluqların çoxu yüksək məhsuldar azatağac- palıd meşələrinin yerində formalaşsa da biz onu da "şiblək" adlandırırıq. Belə ki, respublikamızın ərazisində şiblək qruplaşmaları bir qayda olaraq kol cinslərindən (əsasən qaratikan) təşkil olunur. Kolşəkilli azatağac qruplaşmaları xarici görünüşünə görə şibləklərə çox oxşayır. Lakin antropogen təsir dayandırıldıqda onlar tədricən ağac formasını alır. Bu qruplaşmaların tərkibinə cır heyva, yemişan, dovşanalması, əzgil, qaratikan və s. də daxil olur.

Kəndətrafi öyrüş sahələrində intensiv mal-qara otarılması nəticəsində bütün ağac və kol cinsləri sıradan çıxır və yalnız kol şəklində düşmüş azatağac qalır. Mal-qara tərəfindən zədələnməyə olduqca dözümlü, kötүkdən bol pöhrəvermə və kök biclərilə intensiv çoxalma qabiliyyəti olan bu ağac cinsi dik yamacların, yalçın qayaların etibarlı "sipəridir". Hazırda kiçik sahələr şəklində analoji yamaclarda qalan palıd meşələri kolluqların törəmə tipli olmasını təsdiq edir.

Aşağı dağ-meşə qurşağında dik yamacların cənub cəhətlərində uzun müddət intensiv antropogen təsir nəticəsində meşənin yerində kserofil şibləklər əmələ gəlir. Belə bitki qruplaşmalarını şabalıdyarpaq palıd meşələrinin deqradasiyasının son mərhələsi hesab etmək olar.

Fıstıq və vələs meşələri. L.İ. Prilipko (1954) qeyd edir ki, Lənkəran zonasında fıstıq (*Fugus orientalis*) meşələri hirkan tipli meşələrdən yuxarıda, dəniz səthindən 600-700 m-dən başlayaraq 1800 m yüksəklik arasındakı zolaqda yayılmışdır. Lakin apardığımız tədqiqat işləri göstərdi ki, regionda

bidominant fıstıq-vələs meşələri dəniz səthindən 250-300 m-ə qədər enir.

Dəniz səviyyəsindən 300-400 m yüksəklikdə fıstıq meşələri vələslə (*Carpinus caucasica*) qarışıq meşəlik yaradır. Bu yüksəklikdə fıstıq çox zaman meşəlikdə dominantlıq edir, hətta bəzən sırf (təmiz) ağaclıq əmələ gətirir. Dəniz səviyyəsindən 700-1100 m yüksəklikdə isə meşəliyin tərkibində vələs üstünlük edir. Fikrimizcə, belə qanunauyğunluq dəniz səviyyəsindən yuxarı qalxdıqca yağıntının miqdarının və havanın nisbi rütubətliyinin azalması ilə bağlıdır. Belə ki, fıstıq vələsə nisbətən daha çox rütubətsevər ağac cinsi hesab edilir. Regionda fıstıq üstünlük təşkil etdiyi meşələrin sahəsi 42 min ha, yəni meşə ilə örtülü sahənin 28%-i, vələs üstünlük etdiyi meşələrin sahəsi 35 min ha olub meşə ilə örtülü sahənin 23%- i qədərdir.

Apardığımız tədqiqatlar göstərdi ki, insan fəaliyyətinin təsiri altında fıstıq meşələrinin bioloji müxtəliflikləri dəyişilir, kasatlaşır və məhv edilir. Fıstıq üstünlük təşkil edən çətiryarpaq örtüklü (*Fagetum asperulosum*), ölüörtüklü (*F.nudum*), topulotulu (*F.festucosum*) və digər fıstıq meşə tipləri böyürtkanlı (*F.rubosum*), ayıdöşəyili (*F.dryopteridosum*), gəndalaşlı (*F.sumbucosum*) fıstıq meşə tipləri ilə əvəz olunmuşdur.

Meşəsizləşdirilmiş sahələrdə yemişan, əzgil, alça və digər cinslərdən ibarət kolluqlar formalaşmışdır.

Məlum olduğu kimi vələs fıstığının xarakterik həmrəyidir. Lakin o, fıstığa nisbətən əlverişsiz torpaq-iqlim şəraitinə xeyli dözümlü olub daha geniş yayılma amplitudasına malikdir, o, həmçinin palıd meşələrinin tərkibinə daxil olur. Bir çox sahədə vələs meşələri törəmə tipli olub intensiv antropogen təsir nəticəsində fıstıq və palıd meşələrinin yerində əmələ gəlmişdir. Bunu həmin sahələrdə yayılan fıstıq meşəsi üçün səciyyəvi sayılan ot örtüyü də təsdiq edir

Azatağac meşələri. Hirkan azatağacı (*Zelkova hyrcana*) və vələsyarpaq azatağac (*Z.carpinifolia*) iqlim şəraitinə münasibəti baxımından bir qədər plastik ağac növləri olub dəniz səthindən müxtəlif hündürlüklərdə və müxtəlif iqlim rejimlərində bitərək Lənkəranın düzən ərazisində, quru subtropik Muğan düzündə, həmçinin Talışın quru kontinental dağlıq hissəsində bitir.

Lənkəran təbii vilayəti rayonlarında hər iki azatağac növü əsasən palıd, palıd-vələs, palıd-dəmirağac və mürəkkəb hirkan qarışıq meşələrin tərkibinə daxil olur. Lənkərançayın sağ sahili yamacında və Astara rayonunda nadir hallarda kiçik sahələrdə sırf (təmiz) azatağac meşəsinə təsadüf olunur.

Azatağacın 300-500 yaşlı nəhəng ağaclarına regionda qəbristanlıqlarda, türbələrdə rast gəlinir.

Dəmirağac meşəlikləri. Talışın düzən və dağətəyi hissəsində subtropik (çay, sitrus, feyxoa, və s.) və tərəvəz bitkilərinin sahəsinin genişləndirilməsi ilə əlaqədar olaraq dəmirağac (*Parrotia persica*) meşələrinin sahəsi get-gedə azalır. Az-çox ilkin vəziyyətini saxlamış dəmirağac meşəsi olduqca kiçik sahədə bu və ya digər dərəcədə podzollaşmış və bataqlaşmış subtropik sarı və ya allüvial torpaqlarda Hirkan qoruğu ərazisində qalmışdır. Dəmirağac həm təmiz, həm də iki-tüç mərtəbəli mürəkkəb, qarışıq meşəlik yaradır. Üst mərtəbə-

də şabalıdyarpaq palıd üstünlük təşkil edir. Ona vələs, azatağac və qafqaz xurması da qarışır. Bu mərtəbənin hündürlüyü 28-38 metrə çatır. Orta mərtəbəni dəmirağac (12-16 m), alt mərtəbəni isə şümşad, bigövər və b. kollar tutur (3-7 m). Ən çox bigövərli və ölüörtüklü dəmirağac meşə tipləri yayılmışdır.

Dəmirağac soyuğa nisbətən az davamlı olduğu üçün dik yamaclardan, dağın küləkdöyən və aşırım hissələrindən çəkinir və çox vaxt relyefin sakit yerlərində (düzəndə, çayın dərə və terraslarında) özünə məskən salır. Belə yerlərdə dəmirağac tək-tək və topa halında dəniz səthindən 800-1000 m yüksəkliyə qədər qalxa bilir. Dəmirağacın bu cür relyef yerlərində məskunlaşmasını L.İ. Prilipko (1954) onun bioloji xüsusiyyətləri ilə izah edir.

Dəmirağac meşəsi (Lənkəran)

Dəmirağac meşələri ən çox Lənkəran və Astara rayonlarının dağətəyi və aşağı dağ-meşə qurşağında yayılıb sahəsi 5 min hektara yaxın olub regionun meşə ilə örtülü sahəsinin cəmi 3,4%-ni təşkil edir.

Göründüyü kimi Lənkəran fiziki - coğrafi vilayəti rayonları meşələrində 4 ağac cinsinin (şabalıdyarpaq palıd, şərqi fıstığı, qafqaz vələsi və dəmirağac) üstünlük etdiyi meşəliklər regionun meşə ilə örtülü sahəsinin 95%-dən çoxunu təşkil edir. Yerdə qalan ağac cinslərinin (qızılağac, adi qoz, yalınqoz, azatağac və b.) dominantlıq etdiyi meşələr cəmi 5%-ə qədərdir. Astara rayonunda kiçik sahələrdə qafqaz çökəsinin (*Tilia caucasica*) üstünlük etdiyi ağaclarla da təsadüf olunur.

Lerik rayonunda mövcud olan giləmeyvəli qaraçöhrə (*Taxus baccata*) ağacları böyük maraq doğurur. Bu qaraçöhrə meşəliyini Qafqazda örtüksüz şəkildə, yəni təmiz (sırf) ağaclar halında (digər ağac cinslərinin qarışığı olmadan) bitən yeganə meşə sahəsi hesab etmək olar.

Bu meşəlik keçmiş Hamarat kəndi yaxınlığında (indi burada kənd yoxdur), Sanqadabulaq adlı kiçik çayın sol sahilində "Alçalıq" adlanan ərazidə bitir. Sahə dəniz səthindən 1200 - 1300 metr yüksəklikdə, dikliyi 25 - 30⁰ olan yamacın cənub-qərb cəhətində yerləşir. Bu qiymətli sahə təxminən 2 hektardır. Meşədə ağaclar müxtəlif yaşlı və müxtəlif ölçülüdür. Burada 150 - yə qədər qaraçöhrə ağacı bitir. Ağacların orta diametri 80 sm, ən iri ağacın diametri isə 140 sm təşkil edir. Ağacların 500-1000 yaşı var. Təsvir olunan ağacları geniş

meşəsiz ərazi əhatə edir. Qaraçöhrə meşəsinin burada mövcudluğu olduqca böyük maraq doğurur.

Fikrimizcə, meşənin burada qalmasının bir səbəbi qaraçöhrənin "müqəddəs" ağac hesab edilərək toxunulmaması, digər səbəbi isə onun iynəyarpaqlarının zəhərli olub mal-qara tərəfindən zədələnməməsidir.

Sanqadabulaqçayın sol sahilində təsvir olunan meşəlikdən 150 - 200 m aşağıda 30 ədəd qədər başqa qaraçöhrə ağacı qrupu vardır. Burada da qaraçöhrə təmiz ağaclıq halında bitib, ona başqa ağac cinsi qarışmır.

Talış dağları respublikamız daxilində hündür olmadığından burada meşənin iqlim sərhədi və subalp qurşağı mövcud deyil, yəni meşə örtüyü burada dağın zirvəsinə qədər qalxmalıdır. Lakin relyef şəraiti əlverişli olduğundan burada meşələr məhv edilərək seliteb landşaftlar, aqrolandşaftlar və otlaqlarla əvəz olunmuşdur.

Xəzər sahilində salınmış şabalıdyarpaq palıd meşə zolağı (60 yaş)

Lənkəran ovalığı ərazisində də hələ yaxın keçmişdə meşə örtüyü üstünlük təşkil etmişdir. Hazırkı dövrdə burada meşə örtüyü, demək olar ki, qalmamışdır. Meşəsizləşdirilmiş ərazilərdə çay, naringi və digər subtropik bitkilər, həmçinin kənd təsərrüfatı bitkiləri becərilir. Geniş əraziləri seliteb landşaftlar tutmuşdur. Magistral və kənd yolları boyu salınan yaşıl zolaqlarda həmişəyaşıl və yarpağını tökən ağac cinslərindən istifadə edilmişdir. Dəniz sahilində şabalıdyarpaq palıddan ibarət eni 100 m-dən çox olan meşə zolağını xüsusi qeyd etmək lazımdır.

Nəticə

1. Regionun orta və aşağı dağ-meşə qurşaqlarında antropogen amillərin mənfi təsiri nəticəsində yüksək məhsuldar şabalıdyarpaq palıd meşələri az məhsuldar vələslə, dəmirağacla, azatağac, qaratikan və sumaq şibləklərilə, fıstıq meşələri isə ayıdöşəyi (vel) və gəndalaş cəngəlliyi ilə əvəz olunmuşdur.
2. Lənkəran ovalığında Hirkan tipli relik meşə ekosistemlərinin bioloji müxtəliflikləri daha intensiv pozulmuş, çox yerdə sıradan çıxarılmışdır. Bunun səbəbi ovalıqda meşə ekosistemlərinin məhv edilərək, onların kənd təsərrüfatı sahələri, seliteb landşaftlar, sitrus bağları və çay plantasiyaları ilə əvəz edilməsidir.
3. Lənkəran fiziki-coğrafi vilayətində aşağıdakı ağac və kol növlərinin məhv

olması təhlükəsi yaranmışdır: hirkan azatağacı (*Zelkova hircana*), Lənkəran və ya ipək akasiyası (*Albizia yulibrissin*), qanadmeyvə yalanqoz (*Pterocarya pterocarpa*), ürəkyarpaq qızılağac (*Alnus subcordata*), giləmeyvə qaraçöhrə (*Taxus baccata*), qafqaz xurması (*Diospyros lotus*), budaqlı danaya (*Danae recemosa*), hirkan armudu (*Pyrus hircana*), hirkan ağcaqayını (*Acer hircanum*), hirkan şumşadı (*Buxus hircana*), vələsyarpaq azatağac (*Z. carpinifolia*), məxməri ağcaqayın (*A. velutinum*), adi qoz (*Yuglans regia*), hirkan ənciri (*Ficus hircana*).

ƏDƏBİYYAT

1. Məmmədov Q.Ş., Xəlilov M.Y. Azərbaycanın meşələri. Bakı: Elm, 2002, 472 s.
2. Yusifov E.F., Nəcəv V.C. Hirkan Biosfer Rezervatı. Bakı: El-Alliance, 2004, 168 s.
3. Гроссгейм А.А. Флора Талыша. Изд. НКЗ Азерб. ССР, 1926, 273 с.
4. Прилипко Л.И. Лесная растительность Азербайджана. Баку: АН Азерб. ССР, 1954, 485 с.
5. Сафаров И.С. Субтропические леса Талыша. Баку: Элм, 1979, 146 с.

АНТРОПОГЕННАЯ ТРАНСФОРМАЦИЯ ЛЕСНЫХ ЭКОСИСТЕМ ЛЕНКОРАНСКОЙ ФИЗИКО-ГЕОГРАФИЧЕСКОЙ ОБЛАСТИ

М.Ю.ХАЛИЛОВ, Н.А.АЛИЕВА

РЕЗЮМЕ

В статье дается современное состояние, направление и интенсивность антропогенной трансформации лесных экосистем, распространенных в вертикальных поясах Ленкоранской физико-географической области.

Ключевые слова: биологическое разнообразие, лесные экосистемы, деградация

ANTHROPOGENIC TRANSFORMATION OF FOREST ECOSYSTEMS OF THE LANKARAN PHYSICAL-GEOGRAPHICAL REGION

M.Y.KHALILOV, N.A.ALIYEVA

SUMMARY

The present conditions, reasons, directions and intensity of anthropogenic transformation of the forest ecosystems in the vertical belts of the Lankaran physical-geographical region are studied in the article.

Key words: biological biodiversity, forest ecosystems, degradation

Redaksiyaya daxil oldu: 22.04.2014-cü il.

Çapa imzalandı: 11.06.2014-cü il